

Bart van der Boom, **'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust** (Amsterdam: Boom, 2012, 536 pp., ISBN 978 94 6105 477 7).

Het antwoord op de vraag wat de Nederlanders tijdens de jaren 1940-1945 wisten en konden weten van het lot van de gedeporteerde Joden lijkt in het afgelopen decennium steeds eenvoudiger geworden: ja, de meeste Nederlanders wisten het, maar zij verdrongen het en keken de andere kant op. Deze stelling is onder andere verwoord in les Vuijsjes *Tegen beter weten* (2006) waarin niet alleen het Nederlandse volk een spiegel wordt voorgehouden, maar ook geschiedschrijvers als Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong ervan worden beschuldigd de mythe van het-niet-geweten-hebben in stand te hebben gehouden. De bewijzen dat men tijdens de bezetting inderdaad veel geweten moest hebben, lijken overtuigend: ook in die jaren werden immers begrippen als 'uitroeiing', 'vermoorden' en 'afmaken' veelvuldig gehoord, gelezen en gebruikt. Hoe kan men dan nog volhouden niets te hebben geweten?

Bart van der Boom maakt het zich niet zo eenvoudig. Hij biedt in *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* uiterst genuanceerde en overtuigende beschouwingen over de vraag wat men wist en kon weten. Daartoe onderzocht hij een groot aantal dagboeken, zowel van Joden als van niet-Joden, geschreven in de bezettingstijd zelf en dus zonder het gevaar van kleuring achteraf. Terecht stelt hij dat deze – uiteindelijk 164 – dagboekschrijvers geen representatieve doorsnede van de Nederlandse bevolking vormen, maar in zijn uitvoerige reflectie over het dagboek als historische bron maakt hij wel aannemelijk goed in staat te zijn tot algemene uitspraken over wat 'de' Nederlander dacht over de bezetting en de Jodenvervolgung.

Om te ontrafelen wat men wist, geloofde, vermoedde en vreesde, onderzocht Van der Boom de dagboeken rond de thema's 'stemming', 'kennis' en 'gedrag', die in logische volgorde achter elkaar worden behandeld. Nadat in de afgelopen jaren het begrip 'grijs' het debat over de stemming onder de bevolking sterk heeft bepaald, is Van der Booms interpretatie een verademing – bij alle verdienste die Chris van der Heijdens *Grijs Verleden* (2001) zeker ook heeft gehad. Voortbouwend op zijn eerdere *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (2003) wijst Van der Boom op de vroege felle Nederlandse afwijzing van de bezetter, bestaande uit een mengeling van verontwaardiging, hoop dat de bezetting zou meevallen en niet lang zou duren, angst en machteloosheid. Het was in dit 'complexe krachtenveld', dat de aanpassing aan de bezetting plaatsvond, maar deze

accomodatie, aldus Van der Boom, was wel heel ‘iets anders [...] dan onverschilligheid, laat staat instemming’ (146). Duidelijk wordt bovendien nog eens dat ‘goed’ en ‘fout’, dan wel ‘fout’ en ‘niet-fout’ wel degelijk in een vroeg stadium van de bezetting de categorieën waren, waarin gedacht werd.

Ook de reacties op de Jodenvervolging moeten in deze ‘mentale context’ worden gezien. De grote meerderheid verwierp het Duitse optreden terzake, niet alleen omdat het van de ‘gehate bezetter’ kwam, maar ook omdat die vervolgingspolitiek haaks stond op de Nederlandse traditie van tolerantie (184). Daarbij kwam – en dat is een in veel dagboeken voorkomende gedachte – dat de anti-Joodse maatregelen als een voorbode werden gezien van hetgeen ook de rest van de Nederlanders te wachten stond. Toen in de zomer van 1942 de deportaties begonnen, was dan ook niet onverschilligheid of instemming de regel – al waren die er zeker ook – maar woede en verontwaardiging. Is dat niet in tegenspraak met het hoge percentage uit Nederland gedeporteerde Joden, zou men kunnen tegenwerpen? Ook Van der Boom vraagt zich dat af. Terecht stelt hij echter dat het hoge percentage gedeporteerden nog niets zegt over de schuld van de omstanders en dat de gehoorzaamheid van diezelfde omstanders evenmin een bewijs is voor hun onverschilligheid of hun antisemitisme (218).

Maar wat wisten ‘de’ Nederlanders nu precies? Wat konden zij weten over het lot van de gedeporteerden? Ook hier gaat de auteur nauwgezet te werk. Daartoe analyseert hij allereerst de informatie die de tijdgenoten ter beschikking stond, variërend van de mededelingen van Duitse kant, brieven van gedeporteerden, getuigenberichten, geallieerde radio-bronnen en de illegale pers. Neemt men alle informatie samen, dan had men in 1943/1944 inderdaad ‘een vrij compleet beeld van de Holocaust’ kunnen hebben. Cruciaal is echter de vraag of de *tijdgenoten* in staat waren de informatie uit die verschillende bronnen samen te voegen tot datzelfde beeld. Genuanceerd stelt Van der Boom vast dat wat met de kennis *achteraf* duidelijk lijkt, voor de tijdgenoot veel minder evident moet zijn geweest. Deze had immers niet alle bronnen op een rij, zoals de historicus van nu. Bovendien kende de tijdgenoot, anders dan de naoorlogse beschouwer, niet de grenzen tussen waarheid, leugen en propaganda en wist hij dus ook niet waar feiten ophielden en overdrijving begon. Van belang is daarom niet alleen welke informatie beschikbaar was, maar vooral wat daarmee werd gedaan (262) waarmee Van der Boom tot de kern van zijn onderzoek komt.

Gedetailleerd staat hij vervolgens stil bij een kleinere selectie van de onderzochte dagboeken, waarbij duidelijk wordt dat velen in de somberste bewoordingen schreven over het lot van de gedeporteerden. ‘Wie naar Polen gaat is afgeschreven’, meende Philipp Mechanicus in zijn dagboek uit Westerbork dat in 1964 voor het eerst onder de titel *In depot* is verschenen (327). Anderen meenden dat de gedeporteerden een ‘zekere dood’ wachtte of dat zij ‘bij duizenden’ en ‘systematisch’ werden ‘uitgemoord’ (369). Maar deze begrippen – en hier ligt een belangrijk resultaat van deze studie – hadden toen nog niet die fatale betekenis die zij na 1945 hebben gekregen. Ook wanneer later in de oorlog het bestaan van gaskamers bij een aantal Nederlanders bekend werd, de

industriële georganiseerde genocide direct na aankomst in Auschwitz en Sobibor ging het toenmalige voorstellingsvermogen te boven. In de woorden van Van der Boom: 'De gewone Nederlander kon zich de genocidale intentie van de Duitsers wel voorstellen, maar niet de genocidale methode; wel het doel, niet het middel' (373). De meeste Nederlanders – Joden en niet-Joden – meenden dan ook dat de gedeporteerden zware dwangarbeid en een slechte behandeling te wachten stonden, waarbij zeker velen zouden sterven, maar men tastte in het duister over wat er nu precies in 'het Oosten' gebeurde. In de geruchten was zeker sprake van vergassing, massa-executies, ja zelfs van miljoenen doden, maar kort voor de bevrijding was op de Londense radio te horen en in de illegale pers te lezen, dat vrijwel alle uit Nederland gedeporteerden nog leefden. Het was uit deze kluwen van feiten, vermoedens en geruchten dat de Nederlander zich geleidelijk een beeld moest vormen. Dat beeld was zeer somber en dramatisch, maar het was veel diffuser en vager dan door Vuijsje en anderen de laatste jaren is beweerd.

Deze onwetendheid over de Holocaust is onmisbaar om het gedrag van de tijdgenoten te verklaren. Wanneer tijdgenoten geweten zouden hebben, wat de gedeporteerden in Auschwitz en Sobibor te wachten zou staan, zouden veel Joden niet getwijfeld hebben tussen onderduiken of meegaan en veel niet-Joden zouden meer hulp hebben geboden. Met deze 'als'-redenering creëert Van der Boom geen nieuwe – potentiële – verzetsmythe. Daarvoor is hij sceptisch genoeg over de menselijke bereidheid anderen in nood te helpen. Maar hij maakt wel overtuigend duidelijk dat de kennis van na 1945 over het lot van de gedeporteerde Joden een slechte grondslag is om de houding van de tijdgenoten te analyseren en te begrijpen.

Van der Boom heeft een belangrijk boek geschreven in de beste traditie van het historische *verstehen*. De stelling dat 'de' Nederlanders van de Holocaust wisten, maar het niet wilden weten kan *ad acta* gelegd worden. Daarmee bevestigt en verfijnt de auteur op overtuigende wijze, wat De Jong al lang geleden in *Het Koninkrijk* heeft geschreven. 'Loe de Jong', aldus Van der Boom, 'had gelijk' (419).

Deze zeer positieve waardering van Van der Booms studie sluit kritiek niet uit. De auteur herhaalt in hoofdstuk 3 gedeeltelijk wat hij in hoofdstuk 2 al heeft beschreven en wat ongelukkig schrijft hij elders plotseling over een gesprek tussen hemzelf als docent en een studente tijdens college (315). Ten slotte is het opmerkelijk dat hij een groot deel van het slothoofdstuk gebruikt om pagina's lang, in een recensie-achtige beschouwing nog eens met les Vuijsjes interpretatie af te rekenen. Daarvoor had hij in de voorafgaande tekst voldoende gelegenheid gehad en slotbeschouwingen zijn er vooral om eigen lijnen uit te zetten. Die heeft Van der Boom zeker genoeg, maar zij komen in het laatste hoofdstuk te weinig uit de verf. Deze kritiek laat echter onverlet dat dit onderzoek een mijlpaal is in de geschiedschrijving over de Jodenvervolging in Nederland waarvoor de auteur terecht de Libris Geschiedenis Prijs 2012 heeft gekregen.

